

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.21.16>

ЩОДО ЗАСАДИ ЗАКОННОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Пилипенко Дмитро Олексійович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Криворізький
навчально-науковий інститут
Донецького державного університету
внутрішніх справ,
м. Кривий Ріг, Україна)

У статті розглянуто питання, пов'язані із визначенням засади законності у системі принципів кримінально-виконавчого права України. Зосереджено увагу на позитивістському факторі, формуванні та відображенні засади законності у системі принципів кримінально-виконавчого права. Розглянуто позиції науковців щодо визначення сутнісного складника засади законності. Досліджено специфіку комплексного підходу до відображення принципу законності з урахуванням складових елементів цієї засади. Наголошено на важливості аналізу змісту принципу законності з урахуванням його багатоконпонентності. Наведено авторську думку щодо місця принципу законності у системі та ієрархії засад кримінально-виконавчого права з урахуванням сталої позиції країн європейської співдружності. Висловлено позицію щодо сприйняття засади законності як обов'язкового та одного з найважливіших елементів більш змістовного принципу – верховенства права. Наголошено на тому, що засада законності має забезпечувати існування і реалізацію верховенства права у суспільстві, оскільки саме такий порядок співіснування цих принципів продиктований взаємозалежністю природно-правової та позитивістської концепцій у сучасній правовій системі. Враховуючи це, визначення засади законності як основного системоутворюючого принципу слід сприймати лише у позитивістській парадигмі. У статті зосереджено увагу на сприйнятті засади законності як елементу кримінально-виконавчої дійсності, який забезпечує ресоціалізацію засуджених в умовах максимального уникнення конфронтаційних складників між адміністрацією установ та особами, які відбувають покарання. Наголошено на особливостях змістовного сприйняття засади законності як комплексного поняття, яке поєднує в собі нормативно-правові акти із різною юридичною силою. Зазначено, що цей фактор свідчить про те, що засада законності охоплює як законодавчі, так і підзаконні нормативно-правові акти.

Ключові слова: засада законності, принцип верховенства права, система засад кримінально-виконавчого права, позитивістська концепція, природно-правова концепція, комплексне сприйняття.

**ABOUT PRINCIPLE OF LEGALITY IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES
OF CRIMINAL AND EXECUTIVE LAW OF UKRAINE**

Pylypenko Dmytro Oleksiiovych,
Candidate of Law,
Associate Professor of the Department
of Criminal Law,
(Kryvyi Rih Educational
and Scientific Institute,
Donetsk State University of Internal Affairs,
Kryvyi Rih, Ukraine)

The article considers issues related to the definition of the rule of legality in the system of principles of criminal executive law of Ukraine. The focus is on the positivist factor in the formation and reflection of the rule of legality in the system of principles of criminal executive law. The positions of scientists on determining the essential component of the principle of legality are considered. The specifics of the complex approach to the reflection of the principle of legality taking into account the constituent elements of this principle are investigated. The importance of analyzing the content of the principle of legality taking into account its multicomponent nature is emphasized. The author's point of view on the place of the principle of legality in the system and hierarchy of principles of criminal executive law is given, taking into account the stable position of the European Community. The position on the perception of the rule of law as a mandatory and one of the most important elements of a more meaningful principle – the rule of law. It is also emphasized that the principles of legality must ensure the existence and realization of the rule of law in society, because such an order of coexistence of these principles is dictated by the interdependence of natural law and positivist concepts in the modern legal system. Given this definition of the principle of legality as the main system-forming principle should be perceived only in the positivist paradigm. The article focuses on the perception of the rule of law as an element of criminal-executive reality, which ensures the re-socialization of convicts in terms of maximum avoidance of confrontational components between the administration of institutions and persons serving sentences. Emphasis is placed on the peculiarities of the meaningful perception of the principle of legality as a complex concept that combines regulations with different legal force. It is noted that this factor indicates that the principle of legality covers both laws and regulations.

Key words: principle of legality, principle of rule of law, system of principles of criminal-executive law, positivist concept, natural-legal concept, complex perception.

Постановка проблеми. Реформування національної правової системи здійснюється за незмінним євроінтеграційним вектором. Цей вектор зумовлює якісні перетворення в усіх сферах галузевого законодавства. Одним із пріоритетних напрямів у цьому контексті є кримінально-правова сфера, провідне місце в якій відводиться галузі кримінально-виконавчого законодавства. Оптимізація сфери галузевого права здійснюється комплексно, враховуючи вироблення сталої позиції щодо визначення та подальше сприйняття базових її елементів. Одним із напрямків цього процесу є визначення змісту і сутності принципів, покладених в основу побудови і функціонування галузі кримінально-виконавчого права, одне із ключових місць серед яких, безумовно, належить принципу законності. Окреслення ролі, яку відіграє принцип законності, є одним із найбільш дискусійних у теорії галузевого права та галузей кримінально-правового спрямування.

Оцінка стану літератури. Питання, пов'язані із визначенням принципу законності у кримінально-виконавчому праві України, досліджувались у роботах таких науковців, як О.М. Джужа, О.Г. Колб, В.В. Кондратішина, О.П. Кучинська, О.М. Литвинов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, І.С. Яковець та інші. Однак попри наявність достатньої кількості досліджень щодо визначення принципу законності у кримінально-виконавчому праві, донині не окреслено зміст цієї правової категорії та її вплив на сферу виконання і відбування кримінальних покарань загалом.

Метою роботи є аналіз окремих сутнісних аспектів принципу законності у системі засад кримінально-виконавчого права задля виокремлення сталої теоретичної позиції щодо змісту, місця та ролі цієї засади у системі принципів кримінально-виконавчого права.

Виклад основного матеріалу. Принцип законності є одним із фундаментальних засад галузевого права загалом і кримінально-виконавчого права зокрема. Важливість цього принципу важко переоцінити, враховуючи його вплив на формування і подальше відображення системи засад кримінально-виконавчого права. Відображення цієї засади знайшло своє місце у низці нормативно-правових актів, зокрема у Конституції. У п. 14 ст. 92 Основного закону нашої держави зазначено, що організація і діяльність органів та установ виконання покарань, порядок виконання судових рішень визначаються тільки законами України. Цей принцип також зафіксовано у ст. 5 чинного КВК як одну із засад кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань. Слід зазначити, що вагомість і фундаментальність указанного принципу одноставно підтримується науковцями різних галузей права. Зазвичай дискусійними виявляються питання щодо визначення сутності цього принципу, його місця у системі інших правових засад, а також співвідношення принципу законності з іншими засадами.

В.В. Копейчиков визначає принцип законності як здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадського суспільства і громадян на основі та у відповідності із нормами права, природними правами та обов'язками людини [1, с. 135]. С.В. Бобровник визначає законність як комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави [2, с. 274]. В.В. Похмелкін зазначає, що принцип законності у сфері застосування кримінально-правового примусу є вимогою точного і неухильного дотримання всіх правових норм, які регламентують цей вид діяльності. Автор погоджується з тим, що законність є універсальним принципом, юридичною оболонкою основних ідей, які характеризують інститут призначення покарання [3, с. 123].

На думку Р.Л. Хачатурова, законності відводиться роль об'єднуючого фактора завдяки тому, що всі інші принципи вона об'єднує в єдину систему [4, с. 250]. О. Книженко, погоджуючись із цим, додатково наголошує, що згідно з цим злочинність і караність визначаються тільки кримінальним законодавством, яке має ґрунтуватися на загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Відтак унеможлиблюється застосування кримінального закону за аналогією [5, с. 88]. А.Т. Боннер, досліджуючи засаду законності, визначав такі ключові її елементи (принципи): 1) загальність права, 2) верховенство Конституції і закону, 3) рівність усіх перед законом, 4) наявність соціальних та юридичних механізмів, які забезпечують реалізацію права, 5) «якісне» застосування права, 6) рішучу боротьбу із правопорушеннями, невідворотність юридичної відповідальності; 7) стійкість правопорядку, ефективну роботу всього правового регулювання [6, с. 8]. М.С. Кельман, визначаючи систему елементів принципу законності, наголошує, що система будується на таких елементах: а) ерховенство права; б) єдність

законності, в) всезагальність законності, г) реальність характеру законності, г) забезпечення прав людини і громадянина, д) невідворотність і своєчасність відповідальності за правопорушення, е) доцільність, є) взаємозв'язок із культурою, ж) взаємозв'язок зі справедливістю, з) демократизм [7, с. 498

Цілковито погоджуючись із науковцями щодо фундаментальності засади законності і критеріїв комплексності до її визначення, ми вважаємо, що така позиція є вельми обґрунтованою. Засада законності фактично відображає позитивістську позицію органів державної влади щодо визначення певної категорії правовідносин та їх упорядкування з урахуванням використання багатьох аспектів.

Однак така комплексність сприйняття засади законності не повинна «зводити до абсолюту» цей правовий принцип. Така правова засада повинна посідати відповідне місце у системі регулювання правовідносин у суспільстві, маючи водночас вирішальний вплив у межах внутрішньодержавного галузевого права. Однак сприйняття принципу законності не повинно відходити від умов об'єктивної реальності його існування. Умовами цієї реальності є межі сприйняття вказаної засади цивілізованим суспільством, відображені у відповідних правових актах. Одним із таких актів, безумовно, є ухвалена у 2011 році Венеціанською Комісією «Доповідь про верховенство права» (далі – Доповідь), де визначена позиція щодо сутності принципу законності у сучасних правових реаліях країн Європи. Ключовим елементом такої сутності є обов'язкова належність принципу законності до більш змістовної і всеосяжної засади верховенства права (п. 41 Доповіді). Цей факт підкреслює надання природно-правовій концепції, відображенням якої є принцип верховенства права, провідного значення у функціонуванні як внутрішньодержавного, так і міжнародного права. Принципу законності в цій парадигмі відводиться роль засади, яка всіляко має сприяти відображенню та реалізації верховенства права, а не навпаки. Тому визначення законності як системоутворюючої засади, елементом якої є верховенство права, не корелюється із загальноєвропейською позицією.

В умовах наявності демократичного законодавства принцип законності настільки важливий у правореалізації, що стає також обов'язковою умовою та елементом демократії. У громадянському суспільстві і правовій державі він має поширюватися щодо органів останньої. Адже саме він у поєднанні з демократичним громадянським суспільством здатний відмежувати особистість від свавілля влади і тим самим забезпечити безперешкодне здійснення інших принципів права загалом і правореалізації зокрема. Цей принцип передбачає: а) однакове розуміння і реалізацію нормативно-правових актів на всій території країни; б) рівність усіх перед владою (у межах нормативно-правових актів); в) всезагальність вимоги до виконання приписів нормативно-правових актів; г) пропагування права, правове виховання, підвищення рівня правової свідомості і культури на цій основі; д) участь усіх соціальних інституцій в охороні правопорядку; е) організацію дійового контролю за дотриманням нормативно-правових актів; є) потреба у своєчасному попередженні порушення правопорядку і забезпеченні невідворотності відповідальності за такі порушення [8, с. 302–303]. О.П. Кучинська слушно наголошує, що традиційною для позитивізму є оцінка принципу законності як основного принципу для матеріального і процесуального права [9, с. 147].

Досліджуючи принцип законності, А.Х. Степанюк зазначає, що законність у кримінально-виконавчій діяльності відображається у здійсненій меті виконання покарання і її засобах, що роблять діяльність органів та установ виконання покарань результативною і доцільною, коли кримінально-виконавча система працює налагоджено, відрегульовано; правообмеження, властиві покаранням, здійснюються в екзекутивній діяльності цілком і без будь-яких затримок і відхилень. Законність

виступає способом налагодження, упорядкування діяльності органів та установ виконання покарань. Реалізація вимог справедливості і законності у діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань і у поведінці засуджених призводить до певного упорядкованого стану кримінально-виконавчої діяльності, який характеризується як режим справедливості та законності [10, с. 336]. Визначаючи сутність указаної засади кримінально-виконавчого права, А.Х. Степанюк наголошує, що у двоєдиному процесі виконання-відбування покарання, який має у своїй основі протистояння адміністрації і засуджених, закон і законність є не просто засобом організації правової поведінки суб'єктів і учасників кримінально-виконавчої діяльності, але саме тим правовим засобом, який додає адміністрації органів та установ виконання покарань упевненості у тім, що здійснення правообмежень, властивих покаранням, гарантовано від будь-яких випадковостей і небезпечних замахів на закономірність реалізації кари з боку засуджених.

Стосовно вказаної позиції ми дозволимо собі не погодитись із визначенням автором засади законності крізь призму врегулювання протистояння між засудженими та адміністрацією відповідних кримінально-виконавчих установ. Засада законності та утворений на її основі правопорядок є саме елементами механізму недопущення подібних «протистоянь». Нормами закону забезпечується регулювання кримінально-виконавчих правовідносин, початком яких є певний юридичний факт, породжений або рішенням суду, або відповідним державним актом чи нормативним документом. Умовний конфронтаційний складник у цих умовах засадою законності не враховується, а береться до уваги гіпотетична нейтральність у взаємній поведінці як осіб, до яких застосовуються кримінально-виконавчі заходи, так і посадових осіб, працівників закладів системи кримінально-виконавчої служби.

З іншого боку, сприйняття процедури втілення принципу законності в межах кримінально-виконавчого права як важеля впливу на середовище протистояння між учасниками правовідносин не збігається із загальною парадигмою чинного кримінально-виконавчого закону. Дозволимо собі нагадати, що метою і завданням чинного КВК, визначених у ст. 1 цього закону, є захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами тощо. Навряд чи досягнути мети і завдань закону вдасться за наявності протистояння адміністрації та засуджених. Отже, елемента протистояння бажано всіляко уникати як під час нормативного визначення, так і під час реалізації засади законності. Цей елемент, як вбачається, є доречним у випадку виникнення конфліктних ситуацій, які попереджаються і врегульовуються законом шляхом установлення відповідних прав та обов'язків сторін, а також запровадження відповідних нормативних санкцій щодо кожної зі сторін. Але згадані «конфронтаційні умови» скоріше є певною тимчасовою девіацією від загального режиму законності і правопорядку.

С.Г. Келіна і В.Н. Кудрявцев указують, що стосовно осіб, які відбувають покарання, застосування принципу законності означає, по-перше, що суд під час винесення вироку керується тільки законом і, по-друге, що права та обов'язки, а також правовий статус засуджених мають регулюватися на рівні закону, а не відомчих інструкцій чи наказів посадових осіб [11, с. 78]. Цілком погоджуючись із авторами щодо обов'язковості нормативного врегулювання правового статусу засуджених на рівні закону, слід зазначити, що така потреба продиктована практичними реаліями та, відповідно, необхідністю врегулювання цього питання в межах норм, які мають вищу юридичну силу. Такий аспект, з одного боку, сприяє конкретизованому і чіткому відображенню, а також фіксації прав та обов'язків осіб, які

відбувають кримінальні покарання, а з іншого – створює умови для законодавчого забезпечення і реалізації правового статусу цих осіб. Однак, як ми вважаємо, не варто лише обмежуватися тільки законами як нормативним відображенням правового статусу засуджених.

Зокрема, у змісті Доповіді Венеціанської комісії законність (вищість закону/ *supremacy of the law*) передбачає, що жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, які вже набули чинності, та що за порушення закону (*the law*) має наставати відповідальність. Здійснення приписів права має бути практично забезпечено (якщо це можливо). Щодо поняття «приписи права» (*law*) йдеться про переважно національне законодавство і загальне право (*common law*). (п.п. 42, 43 Доповіді) [12, с. 177–178]. Вжите формулювання «національне законодавство» у конструкції указаних пунктів доповіді доцільно сприймати в широкому розумінні та не звужувати його до рівня тільки внутрішніх законів. У цих умовах цілком доречним є відображення правового статусу засуджених і в межах підзаконних нормативно-правових актів. Такий аспект створюватиме можливість деталізації правового статусу засуджених і розширення прав осіб, які відбувають кримінальні покарання. Тим більше, що у сучасних реаліях нашої держави така практика є цілком актуальною. Як приклад можна навести відображення прав та обов'язків засуджених у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 року № 2823/5 (далі – Правила). Редакція змісту норм Правил у контексті відображення прав та обов'язків засуджених не суперечить наявному правовому статусу засуджених, відображеному у чинному КВК, і цілком відповідає фактору фіксації правового положення засуджених у межах формулювання «національне законодавство». Крім цього, такий нормативний стан цілком відповідає чинній Конституції України, згідно з якою права і свободи людини та громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними (ст. 22). Отже, права та обов'язки засуджених цілком можуть відображатись у змісті як законів, так і підзаконних нормативно-правових актів. Від держави у цьому аспекті вимагатиметься дотримання правил кореляції змісту таких нормативних актів із метою уникнення та усунення можливих суперечностей щодо їхнього змісту та, відповідно, забезпечення реалізації правового механізму дотримання прав, свобод, а також належного виконання обов'язків засудженими.

Висновки. Засада законності є однією із провідних у системі принципів кримінально-виконавчого права України. Ця засада є системним явищем, яке всебічно відображає комплексний і позитивістський підхід держави до визначення та врегулювання правовідносин у кримінально-виконавчій сфері. Цей принцип є одним із ключових у забезпеченні реалізації засади верховенства права у сучасних правових умовах. Сприйняття засади законності має відбуватись у широкому розумінні, тобто як елементу сучасної правової дійсності, який регламентує провідне значення для суспільства комплексу нормативно-правових актів. Ця комплексність поєднує в собі як положення Конституції, так і зміст законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів.

Список використаних джерел:

1. Лисенков С.Л., Копейчиков В.В. Теорія держави і права. Київ, 2003. 368 с.
2. Бобровник С.В. Законність. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ : Юридична думка, 2007. С. 274.
3. Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность: моногр. Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. 176 с.

4. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности : моногр. СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. 950 с.
5. Книженко О. Принцип законності в контексті реформування кримінального законодавства України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 86–91.
6. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. Москва, 1991. 320 с.
7. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права. Львів, 2005. 584 с.
8. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 1998. 382 с.
9. Кучинська О.П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2013. 441 с.
10. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 398 с
11. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. Москва : Наука, 1988. 176 с.
12. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право». Верховенство права. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.